

کارکرد سیاسی منبر در رویارویی موافقان و مخالفان دوره مشروطه

صادق پاشائی^۱؛ شهربانو دلبری^۲؛ محمود مهدوی دامغانی^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۲/۱۲

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۶/۱۶

چکیده

کارکرد سیاسی منبر یکی از کارکردهای چندگانه منابر شیعی است که در دوره مشروطیت برای آگاه‌سازی و به صحنه‌کشاندن مردم، برپایی قیام عمومی و مطالبه عدالت اجتماعی، منشأ کنش و واکنش بوده است.

از این‌رو نویسندگان می‌کوشند در برابر این پرسش که «کارکرد سیاسی منبر موافقان و مخالفان مشروطه به چه علل و عواملی وابسته بوده است؟» این فرضیه را به آزمون بگذارند که رسانه منبر در دوره مشروطیت (اعم از موافقان و مخالفان) از عناصری چون قداست جایگاه منبر به‌عنوان نماد رفتاری پیامبراکرم(ص)، نفوذ اجتماعی روحانیت و وعاظ، گسترش شعارها و نمادهای شیعی، بیان نیازهای روز جامعه و عوامل دیگر بهره‌جسته و کارائی سیاسی منابر انقلابی، به‌عنوان عامل اصلی حرکت و قیام مردمی تا تأسیس مجلس شورای ملی چشم‌گیر و انکارناپذیر بوده است. موافقان و مخالفان مشروطه از ابتدای جنبش مشروطیت تا اواخر دوره قاجار به وسیله منبر طیف‌هایی از جامعه را به خود جذب و مواضع مختلفی گرفتند که علل، عوامل و برخی آثار آن به تفصیل در این نوشتار مورد بحث قرار خواهد گرفت. این مقاله به شیوه تحلیلی-توصیفی با اتکا به منابع متعدد تاریخی و اسناد موجود نگاشته شده است.

کلمات کلیدی: منبر، واعظان، روحانیت، قاجار، مشروطیت.

^۱ گروه تاریخ، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران. sadeghpa@yahoo.com

^۲ گروه تاریخ، واحد مشهد، دانشگاه آزاد اسلامی، مشهد، ایران (نویسنده مسئول). tarikh_2003@yahoo.com

^۳ گروه ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران. m_mahdavidamghani@yahoo.com

مقدمه

در دوران حکومت قاجار (۱۲۱۰-۱۳۴۴ق) تشیع مذهب رسمی کشور و ظواهر و شعائر شیعی مورد حمایت حکومت بود. قشر روحانیت (مجتهدین، وعاظ و طلاب) دارای احترام و منزلت اجتماعی خاصی بوده و منابر وعظ و خطابه داشتند. برخی از منبرهای دوره قاجار به خصوص در نهضت مشروطیت نقش پیش‌ران بسیاری از جریان‌های سیاسی اجتماعی را عهده دار بودند. در بسیاری از نوشتارها و اسناد تاریخی آن دوره از منابر روحانیون انقلابی به عنوان زبان گویای مردم بی‌پناه علیه استبداد قاجار یاد شده است که در اعتراض به بیدادگری، با افشاگری در منبرها و دیگر اقدامات، مردم ستم‌دیده را برانگیختند و برای رسیدن به عدالت خانه، مطالبه عمومی را از دربار و هیأت حاکمه خواهان شدند. در آن زمان روشن‌فکران نیز برای آشنایی جامعه عقب مانده ایران با مفاهیم غربی آزادی، قانون، تمدن و... تکاپوها داشتند لذا عزم و اندیشه‌های خود را با حرکت مذهبی علما و واعظان انقلابی همراه ساخته و تا حصول نتیجه و تغییرات حاکمیتی پیش رفتند.

* مسئله مورد بحث این مقاله: «کارائی سیاسی منبرهای وعظ و خطابه در جنبش مشروطیت» است.

- سوال اصلی: کارکرد سیاسی منبر موافقان و مخالفان مشروطه مبتنی بر چه علل و عواملی بوده است؟
- روش تحقیق: این مقاله به روش توصیفی، تحلیلی در منابع تاریخی نگارش شده است.

پیشینه تحقیق

- کتاب «نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت» نوشته حامد الگار، (۱۳۵۵ش) به بررسی نقش آفرینی علمای مطرح و بیان نقاط قوت و ضعف این قشر در موضوع مشروطیت پرداخته است، البته منبر جزئی از کارکردهای جامعه روحانیت است که این کتاب به این جزئیات آن نپرداخته است.
- مقاله «نقش ارتباطات سنتی در جنبش‌های سیاسی اجتماعی شیعه (مطالعه موردی جنبش مشروطه ایران)» محسن الویری و جواد نظری مقدم، این مقاله با بررسی نظریات برخی صاحب‌نظران علوم رسانه به نقش ارتباطات سنتی و شفاهی در جوامع مختلف می‌پردازد و ضمن بررسی شواهدی از قیام‌های شیعی به تأثیر رسانه سنتی منبر و خطابه در دوره مشروطیت و انقلاب اسلامی ایران پرداخته است.

– کتاب نقش علما در انجمن ها و احزاب دوران مشروطیت، مریم جواهری، نشر مرکز اسناد انقلاب اسلامی، تهران، ۱۳۸۰ به نقش رهبریت مذهبی در تحولات سیاسی و اجتماعی دوره مشروطه پرداخته و موضوع منبر را مورد تحلیل قرار نداده است.

• ویژگی مقاله حاضر، پژوهشی جزئی نگر می باشد که به بررسی علل و عوامل کارکرد سیاسی منبر و تکاپوی منبرهای موافق و مخالف در جنبش مشروطیت پرداخته و با مطالعه بسیاری از حوادث و وقایع مهم تاریخی آن مقطع پاسخ‌هایی را برای پرسش اصلی، مهیا نموده و جدول های مقایسه ای برگرفته از محتوای پژوهش‌ها و مطالعات این نوشتار نیز ارائه شده است.

ضرورت پژوهش :

در قیام مشروطیت بسیاری از مردم از پای منبرهای دینی برخاستند و در متابعت از علما فداکاری ها کردند تا تغییر بزرگ در حاکمیت ایران از مطلقیت فردی به کشوری دارای پارلمان (مشروطه) به وقوع پیوست و آن جان فشانی‌ها و این محصول پدیده‌های اندکی نیستند که محققان تاریخی آن را نادیده انگارند. این مقاله سعی دارد با ریشه‌یابی آن قضایای تاریخی و اجتماعی به دنبال کشف علل و عوامل کارائی سیاسی منبر و از جمله منبرهای انقلابی و مذهبی باشد؛ جنبشی که خواست مردم به خاست مردم منجر شد ولی محصول نهایی این جنبش پرهزینه، میوه شیرین باب طبع مردم در نیامد. برای ورود به بحث اشاره کوتاه به کلیدواژه (منبر) خواهیم داشت.

منبر، جایگاه وعظ و خطابه : واژه « منبر » به معنای محلی بلند برای نشستن سخنران مذهبی و ایراد سخنرانی است بطوری که گوینده موقع سخنرانی بر مستمعین اشراف داشته باشد و نیز مردم او را ببینند. پیشینه این کار به زمان پیامبر اکرم (ص) برمی‌گردد که مسلمانان برای ایشان منبری چوبی ساختند تا رسول خدا (ص) در مسجد النبی هنگام خطبه و سخنرانی بر فراز آن سخن بگویند. به تدریج منبر یکی از شعائر اسلامی و دارای نوعی تقدس شد. کارکرد عمومی منبر در تحولات سیاسی و اجتماعی دو سده اخیر ایران ، به‌عنوان یک رسانه تبلیغی و بسیج کننده مردم بوده است و «مسجد و منبر از مهمترین و فعالترین ابزارهای ارتباطات سنتی تاریخ اجتماعی شیعه در جنبش مشروطه به شمار می روند.» (الویری، نظری مقدم، ۱۳۹۱: ۳). در این راستا مراجع نقش هدایت‌گری داشتند و روحانیونی که مقیم شهرها بودند وسیله و ابزار ارتباطی مردم با مراجع را فراهم می‌ساختند (شمیم، ۱۳۷۴ : ۳۷۳).

۱- علل اثر گذاری منبر و خطابه (بطور کلی) بر رویدادهای دوره مشروطیت:

طبقه روحانیت (علماء، وعاظ و طلاب) در دوره قاجار، لایه اجتماعی بانفوذی بودند که در برخی از مناطق ایران مانند «دولت درسایه» به بسیاری از کارهای مردم سامان می‌دادند، اهل منبر(وعاظ) نیز به منزله مبلغان بانفوذ این لایه، در تحولات سیاسی دوره مشروطیت نقش چشم‌گیری داشتند. دلایل چرایی این اثرگذاری عبارتند از :

۱-۱ منبر روحانیت، تربیون دین: منبرها همواره رسانه مذهبی بودند که مردم آن را ویژه روحانیت، علماء و وعاظ می‌دانستند که به نیابت از امام زمان (عج) مسئولیت ارشاد عامه را دارا هستند(ره‌دار، ۱۳۸۵: ۱۱) به گفته دوگاردان «روحانیون نقش تأثیرگذاری در جهت دهی به فکر ایرانیان را داشتند و می‌توانستند مردم را به هر سمت که می‌خواستند جذب کنند» (دیوسالار، ۱۳۹۸: ۳۲) و علمای روحانی شیعه در ایران به منزله پیشوایان ملی شمرده می‌شدند که در انقلاب مشروطه نقش مهمی در امور ایران بازی کردند (الگار، ۱۳۵۵: ۳۷).

۱-۱-۱ اعتماد مردم به روحانیت و واعظان : باور درست آگاهان به تاریخ ایران آن است که مهمترین نیروی پشتیبان انقلاب مشروطیت علماء بودند اگر آنان انقلاب را با سخنرانی‌ها و نوشته‌های خود تأیید نمی‌کردند حتما در نطفه خفه می‌شد(حائری، ۱۳۸۱: ۲).

۱-۱-۲ روحانیت و منبر، پناهگاه مردم : در واقع مردم ایران در دوران حکومت قاجار از استبداد نامشروع دولت به نمایندگان تنها قدرت مشروع علماء پناه می‌بردند(الگار، ۱۳۵۵: ۳۵) و علمای روحانی در قبال ظلم‌های وارده بر مردم ایران به وسیله سخنرانی بر منبر واکنش نشان می‌دادند و منزل آنها محل بست نشینی افراد ورشکسته یا مظلوم و تحت تعقیب دولت بود (جوهری، ۱۳۸۰: ۳۶-۳۷).

۱-۱-۳ عدم وابستگی منبری‌های مشهور و روحانیون وارسته به دربار قاجار: روحانیون معتبر و وارسته، معمولاً از صاحبان قدرت دوری می‌جستند، علمای بزرگ هرگز پست دولتی نپذیرفتند و از قدرت سلطنت بیم و هراس به دل راه ندادند. (آبادیان، ۱۳۷۶: ۲۲). هاردینگ می‌نویسد برخی روحانیون نفوذ، قدرت و مقام خود را در سایه علم و تقوا بدست آورده نه از راه همکاری با سلطنت و اکثر مردم با میل و اخلاص آنها را می‌پذیرفتند (دیوسالار، ۱۳۹۸: ۲۹).

۱-۱-۴ قائل شدن احترام و تقدس برای منبر به خاطر تعلق به رسول خدا(ص): عموم مردم منبر را به خاطر تعلق به رسول خدا(ص) مقدس می‌شمردند، ازین رو برای واعظان و روحانیت ایران احترام فوق‌العاده‌ای قائل هستند(درویل، ۱۳۶۴، ص ۱۲۷).

۲-۱ ارشاد، وعظ و آموزش توسط منبر روحانیون و طلاب: در عهد قاجار مسجد و منبر تفکر و عقاید عمومی اکثریت ملت ایران را شکل می‌دادند مردم برای نماز و شنیدن وعظ و خطابه به مسجد می‌رفتند و فرزندان خود را نیز همراه خود به مسجد می‌بردند (شمیم، ۱۳۷۴: ۳۷۱). در سفرنامه‌ها نیز به نقش طلاب در آموزش سواد و تعلیمات عمومی اشاره شده است (فوروکاوا، ۱۳۸۴، ص ۸۵).

۳-۱ منبر و تمایلات واقعی مردم (عدالت، مبارزه با استبداد و بیگانگان): مثلاً هزاران نفر از مردم پای منبرسخنرانی ملک المتکلمین حضور می‌یافتند و مردم حرف‌هایش را شنیده، زمزمه عدالت و حبّ وطن و شرافت ملی در افکارشان راه می‌یافت (ملک زاده، ۱۳۶۳: ۱/۱۲۳). ادوارد براون یکی از جنبه‌های بارز انقلاب مشروطیت ایران را طرفداری روحانیون از آزادی خواهان می‌داند که تقریباً در تاریخ جهان بی‌بدیل است (علویان، ۱۳۸۳: ۱۱۴) بنابراین در ایران استبداد و دولتیان از روحانیت می‌ترسند (پولاک، ۱۳۶۱، ص ۲۲۵).

۴-۱ محتوای پیام منبر و نفوذ آن: شهید مطهری محتوای پیام منبر را عامل نفوذ در جان شنونده می‌داند و قدرت بیان گوینده می‌تواند آن پیام را به نیکی جاناندازد و مخاطب را به وجد و تحرک وادارد. نقل شده میرزا حسین واعظ، خدا حنجره طلایی او را برای نجات مشروطه خلق کرده بود زیرا تأثیر سخنش و صدایش چنان نافذ و اثربخش بود که جوانان از پای منبرش برخاسته و برای فداکاری و مجاهدت و اسلحه‌گرفتن مراجعه می‌کردند (فتحی، ۱۳۷۵: ۶۳).

۵-۱ باز خورد سریع منبر: علما برای مقابله با تجاوزات و زورگویی‌های بیگانگان، از منبر برای تهییج مردم استفاده می‌کردند مردم نیز در اندک زمانی دعوت علما را اجابت می‌کردند (کرمانی، ۱۳۷۲، ص ۲۶۵).

۶-۱ منبر، آزاد کننده انرژی مردم: در تاریخ بیداری ایرانیان آمده این روزها حاکم قم جلوی گندم را گرفته و به قیمت گزاف به خباز می‌دهد آقا سید جمال هم در بالای منبر گفت تقصیر خود شماسست قبول ظلم نکنید لذا مردم اجتماع کرده بر حاکم شوریدند حاکم هم متوسل به علما شد و قبول کرد گندم را به قیمت مناسب به مردم بدهد (کرمانی ۱۳۹۶: ۲۹۷). در گزارشی می‌خوانیم: «مردم اصفهان در تخته فولاد تجمع نمودند حاج آقا نورالله بالای منبر رفت و از مردم پیمان گرفت از اصول مشروطیت حمایت می‌کنیم باید به تکلیف شرعی خود عمل کنید، سپس عده ای شمشیرها و قمه‌ها را از غلاف کشیدند و هماهنگ تظاهرات کنندگان شدند و شعار می‌دادند (دانشورعلوی، ۱۳۳۵: ۳).

اعتماد مردم	-	۱- منبر روحانیت، تربیون دین	
پناه گاه مردم	-		
غیر وابسته به دربار	-		
تقدس منبر	-		
		۲- ارشاد، وعظ و آموزش	
		۳- انطباق با نیاز واقعی مردم	
		۴- پیام موثر و با نفوذ	
		۵- باز خورد سریع	
		۶- آزاد کننده انرژی مردم	

* جدول شماره ۱

۲- عوامل کلی اثرگذاری منبر در تحولات سیاسی دوره مشروطیت

۱-۲ منبر، رسانه فراگیر سنتی و شفاهی: ارتباطات سنتی الهام یافته از آموزه‌های دینی و سازگار با فرهنگ عمومی دارای بازخورد مخاطبان، مشهود، سریع، بسیار عمیق و تأثیرگذار است و به‌خصوص در بحران‌های سیاسی، اجتماعی، و فرهنگی کشور بارها ظهور کرده‌است (الویری، نظری مقدم، ۱۳۹۱: ۳) در دوره مشروطیت منبرهای وعظ و خطابه، مصادیق ملموس رسانه گفتاری و ارتباطات سنتی در مساجد، تکیه‌ها و... گسترده و فعال بودند.

۲-۲ بکارگیری هنر فصاحت و بلاغت (فنون خطابه و سخنوری): سید جمال‌الدین اسدآبادی (از پیشگامان جنبش مشروطیت) با بیان ملیح و نافذ خود زمام قلوب را قبض می‌کرد و خطابه‌های او چنان جالب بود که شنونده را بی اختیار به زیر فرمان می‌آورد «سید به قوه خطابه‌های آتشین مستمعین را از حقایق دین مبین خیر المرسلین آگاه می‌ساخت که اسلام و قران راهنمای ترقی روحی و جسمی طبیعت انسانی است» (خسرو شاهی، ۱۳۸۸:)

۳-۲ دارا بودن نفوذ کلام منبری‌ها: میرزا ملکم در روزنامه قانون آورده «اگر چند نفر ملای صاحب ذوق، روح مسأله را بفهمند می‌توانند جمیع این مطالب [مشروطه] را در کمال سهولت چنان در مغز مردم جای گیر سازند که هیچ لشکر ظلم دیگر نتواند در مقابل این حقایق نفس بکشد» (ناظم الدوله، ش ۱۵ / ۵).

۴-۲ استفاده از روضه خوانی و صدای خوش: برخی سخنرانان دوره مشروطه که از صوت خوش بهره داشتند در ابتدای منبر با خواندن آیات، ادعیه و اشعار مخاطب را مجذوب کرده و یا با

روضه‌خوانی احساسات شنونده را برانگیخته و سپس پیام را منتقل می‌ساختند. دولت ابادی به این ویژگی اهل منبر در دوره مشروطه اشاره می‌کند (دولت آبادی، ۱۳۶۳: ۱/ ۵۰).

۵-۲ گسترده‌گی منابر در همه ولایات و شهرها: سید جمال‌الدین اسدآبادی، منابر، مساجد و مدارس دینی را مکانی برای ظهور روح زندگی واحد جامعه مسلمین و حلقه‌های زنجیری می‌دانست که هرگاه یکی تکان بخورد دیگر حلقه‌ها به صدا درآید (موثقی، ۱۳۷۸: ۲۱۴).

عوامل کلی	۱- منبر به منزله رسانه فراگیر (سنتی، مذهبی، شفاهی)
اثر گذاری	۲- بکارگیری هنر بلاغت (فن بیان و سخنوری)
منبر	۳- بهره‌مندی از احساسات مذهبی، روضه‌خوانی، صدای خوش
دوره	۴- تأثیر نفوذ کلام و شخصیت معنوی سخنران
مشروطیت	۵- گستره منابر وعظ و خطابه در بیشتر نقاط کشور

*جدول شماره ۲

منبرهای مذهبی وعظ و خطابه در دوره قاجار بسته به اقتضات جدید و تحولات اجتماعی، بعضاً تغییرات و روزآمدی داشتند و بسیاری هم به صورت کاملاً سنتی اداره می‌شد. علما و وعظ‌آگاه این ضرورت را حس کردند که تحولات جهانی دیر یا زود آثارش به ایران می‌رسد و اگر تلاش به‌هنگامی نداشته باشند به مرور وضع دین‌داری مردم تضعیف خواهد شد و فقر و جهل و استبدادی که دامن مردم را گرفته تشدید خواهد شد. بقول شیخ فضل‌الله نوری ملای سی سال قبل به‌درد امروز نمی‌خورد ملای امروزی باید عالم به مقتضیات وقت باشد باید مناسبات دول را نیز عالم باشد (کرمانی، ۱۳۹۶، ۲۵۶). بیداری نخبگان مذهبی و روحانیت آنها را وا می‌داشت تا به نیازهای روز آشنا شوند و در منابر وعظ مردم را با حقیقت دین و با حقوق اجتماعی وقت آشنا سازند. به قول شهید مطهری، خطیب لازم است هم علم و اطلاع زیاد داشته باشد و هم جامعه و اوضاع دنیا را بداند و نیز مصلحت جامعه را بشناسد (موگهی، ۱۳۷۷، ۱۹۱). به تدریج بسیاری منبرهای مذهبی، صورت انقلابی یافتند و مردم را به قیام علیه استبداد تحریض نموده و تقاضای عدالتخانه و بعداً مشروطیت کردند تا اینکه به تأسیس مجلس شورای ملی منجر شد.

۳- مهم‌ترین منبرهای وعظ و سخنرانان مذهبی در عصر مشروطیت عبارت بودند از:

- الف) منبرهای انقلابی و روشنگر که زمینه‌ساز مشروطیت بودند مانند سخنرانی‌های سید جمال‌الدین اسدآبادی در تهران و شاه‌عبدالعظیم.

- منبرهای انقلابی مخالف استبداد قاجار که در شروع جریانات مشروطه هدایت‌گر عامه و سپس طرفدار اهداف مشروطه و مجلس شورا بودند مانند منبرهای سیدعبدالله بهبهانی، سیدمحمد طباطبائی، سیدجمال واعظ اصفهانی، ملک‌المتکلمین و...
- منبرهایی که به تدریج از استبداد قاجار ابراز برائت جسته و خواهان عدالت‌خانه شدند و مدتی با مشروطه طلبان همراهی کردند مانند منبر شیخ فضل‌الله نوری و...
- منبرهای مورد حمایت جریانات بیگانه: منبرهایی که در بست نشینی سفارت انگلیس برپا شد و مواردی با حمایت سفارت روس.
- منبرهای مشروعه خواهان که مدتی بعد از تشکیل مجلس در برابر مشروطه طلبان ایستادند.
- منبرهای درباری که همواره طرفدار شاه و دربار بوده و همدیگر را حمایت می‌کردند.
- منبرهای سنتی بی‌تفاوت فقط به مباحث عبادی دینی پرداخته و وارد مسائل سیاسی نمی‌شدند.

منبرهای اساتید حوزه که کرسی تدریس و آموزش دروس دینی برای طلاب بود و مواضع علما از طریق شاگردان می‌توانست به جامعه منتقل شود.

منبرهای سنتی	منبرهای انقلابی
- روضه، بیان احکام، معارف، وعظ و اخلاق، تفسیر قران و...	- معارف روز، روضه روشنگرانه و مشابه سازی استبداد دربار به شمر و یزید
- معمولاً دعا برای شاه	- دعا برای رفع ظلم، هدایت حکام، نجات مردم
- ادبیات گفتاری قدیمی	- آشنا با ادبیات جدید و اصطلاحات روز
- بیگانه با مباحث سیاست	- آگاه به اوضاع جهان و خواهان پیشرفت علمی
- مخالف علوم جدید یا محتاط	- تذکر به دربار و حکام در بحران و گرفتاری مردم و یا افشاگری
- در بحرانها منتظر فتوای مراجع	- استفاده از تحصن، تلگراف، نشریات، انجمنها
- برخورد انفعالی در برابر دربار	

جدول شماره ۳- مشابهت‌ها و تفاوت‌های منبرهای سنتی و انقلابی دوره مشروطیت

مهمترین آرایش سیاسی منبرها در مواجهه با اندیشه و عملکرد مخالف خود عبارت بودند از:

۴- تکاپوهای منبرهای مذهبی موافقان و مخالفان قیام مشروطه (از ابتدا تا تشکیل مجلس شورای ملی): بعد از واقعه تنباکو، در ملت و روحانیت این روحیه جان‌گرفت که می‌توانند برای کاهش مشکلات جامعه و رهاشدن از فشار دربار با اتکا به اعتقادات مذهبی و اتحاد، قدم‌های بزرگی بردارند. کارکرد سیاسی منبر در بحران‌های دوره مظفری با پیش‌تازی علمای مذهبی و

جریان‌سازی منبرهای وعاظ انقلابی عینیت یافت و مظفرالدین شاه ناچار شد فرمان تأسیس مجلس شورا (۱۴ جمادی‌الثانی ۱۳۲۴ ق.) را صادر کند.

۱-۴ منبرهای انقلابی (وعاظ آزادی‌خواه، عدالت‌جو، مشروطه‌طلب): از ابتدای ناآرامی‌های دوره مشروطیت گروهی از علمای روحانی و وعاظ، پیام‌رسان اندیشه آزادی‌خواهی و مبارزه با استبداد شدند و چون دربار را مسئول بی‌عدالتی و خفقان می‌دانستند تلاش نمودند مردم را به مطالبات برحق خویش آگاه سازند. احمد کسروی می‌گوید مشروطه را در ایران علما پدید آوردند در آن روزهایی که غول استبداد درفش افراشته و کسی را یارای دم زدن نبود تنها علمای مذهبی بودند که دل‌سوزانه در بسیاری از شهرها پیش‌قدم گردیدند و توده انبوه را با سخنان خود بیدار کردند (ولایتی، ۱۳۹۴: ۱۲۰). در جنبش مشروطیت منبرهای علما (طباطبائی و بهبهانی) و دیگر وعاظ انقلابی، محل روشنگری و تقویت روحیه خودباوری و قیام مردم و «همراهی میانه دو سید در روزهای نخست سال ۱۲۸۴ ش، بوده و آغاز جنبش مشروطه را هم از آن روز باید شمرد» (کسروی، ۱۳۵۵: ۴۵). می‌توان از زمینه‌سازهای نهضت به منبرهای روشنگرانه سیدجمال‌الدین اسدآبادی اشاره کرد که برخی محققان معتقدند هیچ‌کس بیش از سیدجمال که دانشمندی شجاع، خستگی‌ناپذیر و با فصاحت خارق‌العاده بود نقشی برجسته نداشت (ادوارد براون، ۱۳۸۰: ۳۲). در شروع التهابات مشروطیت در اواخر دوره مظفرالدین شاه (۱۳۲۳ ق) و اعتصاب‌تجار و مغازه‌داران در اوضاع خراب اقتصادی مردم و اجبار ارتش برای گشودن مغازه‌ها دونفر از بازاریان کشته شدند، مردم به رهبری سید عبدالله بهبهانی و سید محمد طباطبائی در مساجد اجتماع کردند سید جمال و اعظ اصفهانی [در مسجد شاه] بر منبر سخنرانی مفصلی ایراد کرد و سپس علما به عنوان اعتراض به حکومت وقت و عدم رضایت از صدارت عین‌الدوله به حرم حضرت عبدالعظیم رفته متحصن شدند (رشدیه، ۱۳۶۲: ۱۰۷) «تحصن‌تجار روز سه‌شنبه ۱۹ صفر ۱۳۲۳ ق در زاویه مقدسه عبدالعظیم بود و در این ایام صدای آقای بهبهانی عالم را فرا گرفته بود» (کرمانی، ۱۳۹۶: ۲۱۹). مدتی بعد در جریان انتشار عکس نوز بلژیکی در لباس روحانیت سید عبدالله بهبهانی با منبر رفتن در منزل خویش و بیان اقدامات نوز در اقتصاد کشور خواهان برکناری وی شد، کسروی می‌گوید: «بازار ملایان گرم بود و آنان به دستاویز آنکه نوز به اسلام استهزا و به علما توهین کرده به ناله و نکوهش برخاستند نخست شادروان بهبهانی و سپس دیگر ملایان، صدرالعلماء، حاجی شیخ مرتضی، شیخ محمدرضا قمی و سید احمد طباطبائی هر یکی در بالای منبر بدگوئی‌ها از نوز کردند.» (کسروی، ۱۳۵۵: ۴۵) با پیوستن جمع بیشتری از مردم به علما و شعله‌ور شدن آتش قیام، روحانیون دیگری چون شیخ‌الرییس قاجار، سلطان‌المحققین، و بهاء‌الواعظین، بر منبرها داد سخن داده و آزادی، عدالت، قانون و... را مطرح و به

مردم آگاهی می‌دادند، بهبهانی در سخنوری و موعظه چیره دست و کلامش با نفوذ و در مبارزه سرسخت و فداکار بود (علویان، ۱۳۸۳: ۱۲۱). پیشوایان مذهبی مانند سید محمد طباطبایی، شیخ فضل الله نوری و سید عبدالله بهبهانی عامل اصلی و موثر هیجان ملی بودند که «در حکم منصفانه تاریخ روی هم رفته باید گفت تاریخ نشر اندیشه آزادی، بیداری افکار باید بنام روشنفکران و تاریخ قیام ملی به نام ملایان ثبت شود» (آدمیت، ۱۳۹۴: ۲۴۴ - ۲۴۶). در تقدیرات مشروطیت ایران احکامی که از مقام روحانیت نجف صادر می‌شد برای کلیه شیعیان واجب الاطاعه و سرپیچی از آن در حکم سرپیچی از حدود اسلام بود (ملک زاده، ۱۳۶۳: ۱۵۰). اما برخی وعاظ با استفاده از جایگاه و نفوذ منبر، تفکرات فرنگی و دموکراسی غربی را به مردم آموزش می‌دادند. مثلاً در سند نهم از وکیل الدوله آمده است «فخر الاسلام همه روزه در سفارت [انگلیس] بالای منبر می‌رود و مردم را موعظه می‌کند و کتب قانون به خط فرانسه را می‌خواند و ترجمه می‌کند و می‌گوید این قانون آنهاست» (صفائی، ۱۳۵۲: ۱۰۰-۱۰۱). ملک المتکلمین در اتحادیه طلاب و سید جمال الدین واعظ در مسجد شاه منبر می‌رفتند و مردم را به اصول مشروطیت آشنا می‌کردند (جعفریان، ۱۳۷۸: ۲۲۸). شاید برخی سخنرانان ناخواسته اندیشه های غربی را تبیین می‌کردند ولی برخی واعظان که وابستگی سیاسی و حزبی به انجمن های سرّی و ماسونی داشتند از اعتماد مردم به منبر سود جسته افکار مشروطه خواهی با الگوی اروپایی را ترویج می‌دادند.

۲-۴ منبرهای طرفداران دربار: همواره حکومت قاجار برای تظاهر به دیانت از مراسم مذهبی سود می‌جست، در افضل التواریخ آمده است در دوره مظفرالدین شاه مراسم تعزیه‌داری ماه محرم در قصر سلطنتی صاحبقرانیه برپا می‌شد و در روز پایان عزاداری به تمام خدام و وعاظ و ذاکرین خلعت و عطایای نقدی ملوکانه عطا می‌گردید (افضل الملک، ۱۳۶۱: ۱۳۵-۱۳۶). طبعاً منبری‌های طرفدار وضع موجود که مورد حمایت دربار قاجار بودند با قیام مردم برای عدالت خواهی مخالف بودند و حاکم کشور اسلامی را مایه ثبات و امنیت کشور در برابر تجاوز بیگانگان می‌دانستند. لایه‌ای از روحانیت [علما و واعظان] مدافع حکومت مطلقه بودند و سعی داشتند وضع موجود را حفظ کنند (آدمیت، ۱۳۷۰: ۱۹۷) و لذا در منابر از شاه و دربار علناً حمایت می‌کردند. در وقایع سال ۱۳۱۴ ق، سید ابوطالب صدرالذکرین در مجلسی بر منبر رفت از امین‌الدوله تمجید کرد و گفت ای مردم اگر در روز محشر حضرت رسول (ص) از شما بپرسد از امین‌الدوله عاقل که امروز در ایران ریاست دارد چه بدی و خلاف شرعی دیده‌اید که در باره او سخن زشت می‌گوئید چه جواب خواهید داد؟ (افضل الملک، ۱۳۶۱: ۴۸). در واقعه مسجد شاه و سخت‌گیری حاکم تهران به برخی از بازرگانان تهران (۱۳۲۲ق) که مردم و جمعی از علما به مسجد می‌آیند سید جمال

اصفهان‌یی به منبر می‌رود و سخنان انقلابی [علیه شاه] می‌گوید و با تحریک امام جمعه نوکران درباری مردم را می‌زنند. (دولت آبادی، ۱۳۶۲/ج ۲: ۱۱) امام جمعه از منبری‌های درباری بود که این‌گونه حمایت خود از شاه را نشان داد. «به‌طور کلی علمایی که مستقیماً با دربار سروکار داشتند آدم‌های مهمی نبودند و عناوین آنها مانند امام جمعه، صدرالعلماء، سلطان‌الذکرین و... عناوینی بود که شاه می‌بخشید و وسیله نفوذ دولت بود (الگار، ۱۳۵۵: ۲۷۲) این اشخاص روحانیونی بودند که در شهرها و محله‌های مختلف کشور دارای منبر و جایگاه مذهبی بودند و طبعاً جانب حکومت را می‌گرفتند، در فهرست اسناد کتابخانه ملی دهها سند مربوط به احکام و اعطای القاب مذهبی صادره از دربار دیده می‌شود. استدلال برخی از واعظان مخالف مشروطه در حمایت از دربار این توجیه بود که شاه دارای قشون نظامی است و در مقابل هجوم بیگانگان می‌تواند از ناموس مسلمین دفاع کند و اگر شاه با همه عیوب و فسادهایی که دارد تضعیف شود دشمنان برای حمله به ایران و تجاوز به خاک و مال و ناموس مسلمانان جسورتر خواهند شد. همچنین حکومت قاجار با پدیده بایی‌گری مبارزه می‌کرد و برخی از علما بخاطر سیاست ضد باییت که دربار داشت مخالف تضعیف شاه بودند. بعد از تأسیس مجلس بخشی از واعظ کماکان در منابر شاه را دعا و از دربار حمایت می‌کردند ضمناً سفارت روس هم که در اصل رقیب سیاست انگلیس و مخالف جنبش مشروطه بود از طریق واسطه‌ها به برخی از واعظ توصیه می‌کرد از دربار محمدعلی شاه حمایت و بر علیه مشروطه تبلیغ نمایند.

۵- تکاپوی منبرهای مذهبی موافقان و مخالفان مشروطیت بعد از تأسیس مجلس

۵-۱ منبرهای مشروطه طلبان: همانطور که وعظ و خطابه‌های علما و روحانیون در بیداری و برانگیختگی مردم و استفاده از رسانه اجتماعی یا شبکه سراسری منبر برای بسیج افکار عمومی و ترغیب مردم به احقاق حقوق و پیگیری خواست‌های شان از عوامل مهم زمینه ساز اتحاد و پافشاری مردم بود (ولایتی، ۱۳۹۴: ۱۱۹) پس از برقراری مجلس شورا نیز مشروطه طلبان با استفاده از وعظ سخنور توانا چون ملک‌المتکلمین و سید جمال واعظ و دیگران عامه مردم را در جهت تحقق اهداف خویش تهییج می‌نمودند (ناصرالملک و ایروانی، ۱۳۸۰: ۹۲) این دو خطیب به قدری در بین مردم محبوبیت داشتند که چون از خانه بیرون می‌آمدند صد‌ها تن از مردم کوچه و بازار ایشان را احاطه و تا محل خطابه بدرقه می‌کردند (جعفریان، ۱۳۷۸: ۲۲۸). در آن زمان علمایی همچون بهبهانی، نوری و طباطبائی در جلسات مجلس شرکت داشته و تلاش می‌کردند تدوین قانون اساسی و مصوبات مجلس مطابق نظر اسلام باشد. «چون باور علمای مشروطه‌خواه بر این بود که مشروطه‌گری با اسلام آشتی‌پذیر است آنان با نیروی گسترده خود از رژیم

نومشروطه در ایران پشتیبانی و در سخنرانی‌ها و نوشته‌های خود کوشش کردند که حکومت مشروطه دموکراسی را با شیوه حکومتی کیش شیعه از نظر تئوری آشتی دهند و به استبداد حکومتی آن زمان پایان دهند» (حائری، ۱۳۸۱: ۲). می‌توان عقایدی را که مرحوم نائینی در کتاب «تنبيه الامه و تنزیه المله» آورده است آئینه تمام‌نمای عقاید رهبران مذهبی موافق مشروطه به شمار آورد (حائری، ۱۳۸۱: ۵) و مراجع نجف نیز با تلگراف‌های متعدد نهضت مشروطه را حمایت می‌کردند. مشروطه‌طلبان به مرور عده‌ای از حامیان خود را که شریعت‌خواه بودند از دست دادند و منابر آنها هم زمان علیه دو گروه مخالفت جدی داشت (درباری‌ها و مشروعه‌خواهان) و این دو گروه را حامی استبداد معرفی می‌کردند. انجمن‌های فراماسونری با اندیشه‌های سکولار، ارتباط با علمای تهران و نجف را در دستور کار خود قرار داده بودند، در سندی آمده «درمیان روحانیون منتقد تهران با آنهايي که جسارت و شجاعت دارند بدون آنکه از منظور ما آگاه شوند همکاری کنیم» (ملک زاده، ۱۳۶۳: ۲۴۰) آنها افرادی مثل تقی‌زاده، شاگرد میرزا ملک‌خان و جریان فراماسونی بودند که یک جریان متشکل و با برنامه در جامعه به‌وجود آوردند که مطابق اهداف غرب بود مثلاً تقی‌زاده در یکی از صحبت‌هایش گفته بود که ما باید سر تا به پا فرنگی بشویم (آیت ، ۱۳۶۳: ۱۰۴) این جریان در محرم ۱۳۲۶ ق به کالسکه محمدعلی شاه بمب انداخت، شاه مصون ماند ولی بعد تقاضای تبعید ۸ نفر از وعاظ بزرگ و وکلای مجلس را داشت (کرمانی، ۱۳۹۶: ۱۹۹). تندروهای مشروطه‌طلب در مجلس ضمن مخالفت با منافع شاه، به دنبال تصویب قوانین مشابه دموکراسی غربی و آزادی‌های مشابه آنان بودند و واعظان حامی آنها در منابر آن مواضع را دنبال می‌کردند. اعضای انجمن ملی برخی از طلاب و وعاظ بودند که توسط علما و جامعه روحانیت طرد شده بودند، یحیی دولت‌آبادی، سید جمال واعظ، ملک‌المتکلمین و ابوالحسن میرزا شیخ‌الرئیس به بابتی متهم شده بودند (جواهری، ۱۳۸۰: ۹۳). اما مشروعه‌خواهان این استفاده ابزاری را فهمیده بودند و نوری درسخنرانی‌ها و نوشته‌هایش تکاپوی مخالفان شریعت را آشکار و با مرام آنها مبارزه می‌کرد، این «کشاکش بین مشروطه‌خواهان و شریعت‌خواهان ادامه داشت و با فیروزی آزادی‌خواهان به پایان رسید» (کسروی، ۱۳۵۵: ۳۸۱). با آشکار شدن تفاوت اندیشه و اهداف بین آزادی‌خواهان و مذهبیون، به تدریج برخی از روحانیون و واعظان از ادامه همکاری با مشروطه‌خواهان خودداری کردند و منبرهای آنان در مقابله با تفکرات مشروطه‌طلبان دموکرات و غرب‌گرا در آمد.

۲-۵ منبرهای مشروعه‌خواهان: در ابتدای مشروطیت منابری که از انقلابیون حمایت می‌کردند علی‌رغم گرایش‌های فکری متنوع البته در مبارزه با استبداد، کاهش اختیارات سلطنت، ایجاد عدالتخانه و تا حدی ایجاد حکومت قانون با هم مشارکت فکری داشتند اما با شروع کار مجلس

شورا اختلافات عقیدتی و سیاسی بروز یافت و شیخ فضل الله اعلام داشت آن مشروطه مشروعه که وی برایش می‌جنگد با آنچه از انقلاب مشروطیت زاییده شد تفاوت دارد (حائری، ۱۳۶۰: ۲۴۸). به عبارتی به محض پیروزی اولیه قیام، استعمار پس از شناخت نیروی مؤثر روحانیت و منبر و عاظم در صدد نفوذ در آنان برآمد و با تشکیل انجمن‌های سری و فراماسونی شماری از طلاب ضعیف‌النفس مانند سید جمال‌الدین واعظ و میرزا یحیی دولت‌آبادی و برخی دیگر را به عنوان روحانیون روشن‌فکر در مقابل علمایی چون شیخ فضل‌الله نوری که از مجتهدین برجسته تهران بود قرار داد (کریمی، ۱۳۸۳: ۹۲). کوششی سخت و پیگیر از سوی اندیشه‌گران نوظهور ایران صورت گرفت تا رهبران مذهبی را نسبت به اختلاف‌های اساسی و تعیین‌کننده موجود میان نهادهای نوسیاسی و اسلام بی‌توجه نگاه دارند و علاقه داشتند علما به برخی از مسائل مربوط به ناهماهنگی اسلام و دموکراسی بی‌توجه بمانند و گرنه از پشتیبانی کامل علما در انقلاب مشروطیت بی‌بهره می‌ماندند (حائری، ۱۳۶۰: ۳۲۸). پس از تأسیس مجلس، مشروطه طلبان دموکرات در مقابل اسلام‌گراها جبهه گرفتند و سیدین که جزو اعتدالیون بودند سعی داشتند جریان مشروطه خواهی در مقابل اسلام‌گرایی قرار نگیرد، لکن شیخ فضل‌الله نوری و علمای هم‌فکر او، بر مشروعیت بی‌قید و شرط لویح و قوانین اصرار داشتند و وقتی با مخالفت و بی‌توجهی اکثر افراد مجلس مواجه شدند به مخالفت با مشروطه برخاستند. شیخ در زاویه مقدسه عبدالعظیم، منبر رفت و گفت: «یا ایها الناس من به هیچ وجه منکر مجلس شورای ملی نیستیم... اما اختلاف میان ما و لامذهبی‌هاست که منکر اسلامیت و دین حنیف هستند و تلاش دارند تا سخن ما بگوش مسلمانها نرسد» (کریمی، ۱۳۸۳: ۸۰). انتشار دهها نشریه که اکثریت آنها از موضع منور الفکری حمایت داشت کار را بر روحانیون حافظ سنت‌ها سخت کرده و سپس از میدان سیاست خارج کرد. در این کار البته از تهمت و افترا و ترور به هر شکل ممکن استفاده شد (جعفریان، ۱۳۷۸: ۳۸). در جمادی الثانی ۱۳۲۵ ق شیخ فضل‌الله جمعه‌ها در حضرت عبدالعظیم به منبر می‌رفت و روشن‌گری می‌کرد و روزنامه‌ای که ناشر افکارش بود در آنجا چاپ و توزیع می‌شد. شیخ فضل‌الله در دیدار با بهبهانی و طباطبایی در هنگام بست اعتراضی که در شاه عبدالعظیم داشت چند پیشنهاد می‌دهد که از جمله بیرون راندن واعظان فاسدالعقیده از شهر که روی منبر بی‌پروا به عالمان و پیشوایان دینی ناسزا می‌گویند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۵: ۸۳). تندروها، منبرهای مشروعه‌خواهان را نیز منابر درباری می‌شمردند و شیخ فضل‌الله نیز بیان می‌کند دشمنان سعی دارند علمایی را که با مشروطه مخالفند طرفدار استبداد [دربار] معرفی کنند افسوس که به هر زبان و به هر بیان می‌خواهیم رفع شود خصم بی‌انصاف نمی‌گذارد (رضوانی، ۱۳۶۲: ۵۲). بعد از فتح تهران و استقرار مشروطه «روسای روحانی را خانه‌نشین، احکام‌شان را

پشت گوش انداخته صریحا گفتند و نوشتند تفکیک قوای روحانی از جسمانی ... مرحوم بهبهانی را در ازای آن همه صدمه و اذیت که در طریق مشروطیت متحمل شد مقتول نمودند و آقای طباطبایی را در خانه خود نشانند و پیغام دادند اگر مداخله در امور کنید مثل آقای بهبهانی خواهید شد ... آنچه که مقصود مشروطیت بود حاصل نشد بلکه به عکس نتیجه داد... (کرمانی، ۱۳۹۶: ۳۹۴). پس از شهادت شیخ فضل الله در سال ۱۳۲۷ ق این شبهه در جبهه علما و مقدسین بوجود آمد که مشروطه یک «فتنه» است، فتنه‌ای که روحانیت و اسلام را از بین می‌برد، زیرا دار زدن یک عالم مجتهد در میدان عمومی شهر به هیچ‌وجه در تاریخ ایران سابقه نداشته است و نوعی انزوا بین متدینین ایجاد کرد، برخی علما بی‌تفاوت شده و قضیه مشروطه را پی‌گیری نکردند (آیت، ۱۳۶۳: ۱۱۵) البته هنوز برخی از خطبا و وعاظ دینی که از عملکرد مجلس شورا ناراضی بودند به مرور علم مخالفت با مشروطیت برداشته و مانند سید علی مجتهد سیستانی (از علمای مشهد) مشروطه را مانند کفر می‌دانستند و بر منبر این سخنان را می‌گفتند (روشن، ۱۳۵۲: مقدمه) و گاهی منبرهای داغ و آتشین علیه مشروطه در مسجد گوهرشاد مشهد برپا می‌شد. بدین ترتیب مشروطیت از همان اول دچار انحرافات شد و انگلیسی‌ها تلاش کردند که کنترل مجلس را در دست بگیرند و نگذارند مردم به سرنوشت خود مسلط باشند و انواع آشوبها را در سرتاسر کشور ایجاد کردند (نجفی، مجله زمانه، ش ۱۱). علت اصلی مخالفت مشروعه خواهان با آزادی خواهان این بود که ما قانون الهی داریم و قوانین مجلس باید در ذیل قوانین الهی تفسیر گردد لکن دموکرات‌های مجلس که در تلاش برای تصویب مفاهیم اومانستی غربی در قوانین ایران بودند با کمک منبرهای مشروطه طلب و نشریات متعدد بر مقاصد خود موفق شدند و با حذف تدریجی رهبران مذهبی مشروطه، گردونه سیاست به نفع غرب گرایان چرخید.

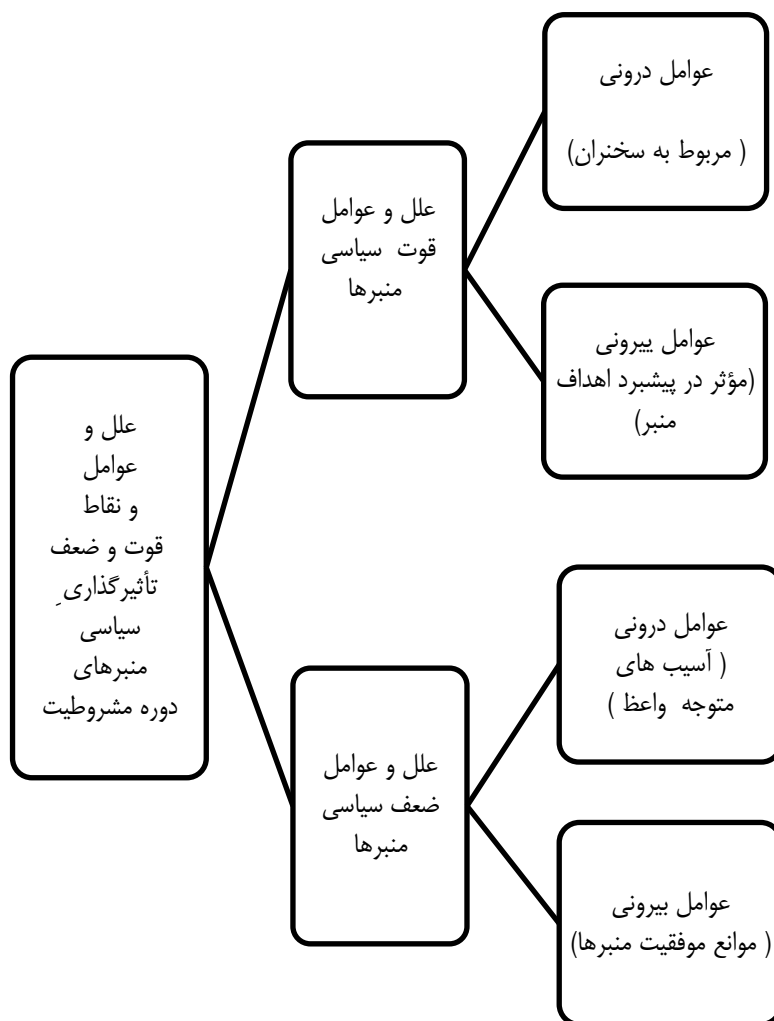
کارکرد سیاسی منبرهای مشروطه طلبان		
اهداف	علل و عوامل	اقدامات منبر (آثار، نتایج، واکنشها)
<ul style="list-style-type: none"> - مبارزه با استبداد - محدودیت شاه و دربار - ایجاد نظام مشروطه - برپایی پارلمان - دموکراسی - تدوین قانون - مساوات - آزادی بیان - آزادی و گسترش نشریات - آموزش مدرن - محدودیت نهاد مذهب - سکولاریسم - حمایت از انجمن ها - پیشرفت کشور به سبک غربی 	<ul style="list-style-type: none"> - رجوع مردم به علما و پذیرش پیام منبر - اعتبار و اهمیت منابروخوانیت (بهترین وسیله کشاندن مردم به مبارزه) - حمایت روشنفکران از علما و منابرمذهبی برای نفوذ و انتشار اهداف خود - ارتباط مستمر با حوزه نجف برای تأیید مشروطه - سخنرانی با زبان روز و تحول پسند - آگاهی از تحولات جهان و خواستار تعمیم آن به ایران - برخی منبری ها، اروپا دیده و یا تحت تأثیر فرنگ رفته ها بودند - از وابستگی برخی علما به دربار متنفر بودند - وابستگی برخی منبری ها به بیگانگان و انجمنهای فراماسونی - گرایشات بایی برخی منبری ها 	<ul style="list-style-type: none"> - حمایت از اصول مشروطیت - حمایت از مصوبات مجلس - میتینگ انجمن ها - حمایت از جراید - انتشار مطالب منبرهای مشروطه در نشریات - مخالفت با منتقدان مشروطیت - تکفیر مشروعه خواهان و درباری ها - مخالفت بی پرده با شاه ، دربار و وزرا - مهاجرت عظمی به قم - بست نشینی در سفارت - مشابهت سازی شاه و وزرا با یزید و شمر - هم نوایی با ترور اتابک - متقابلا شاه با توپ بندی مجلس ، برخی علما و منبری ها را مجازات کرد.

*جدول شماره ۴ - مقایسه کارکرد سیاسی منبرهای دوره مشروطیت

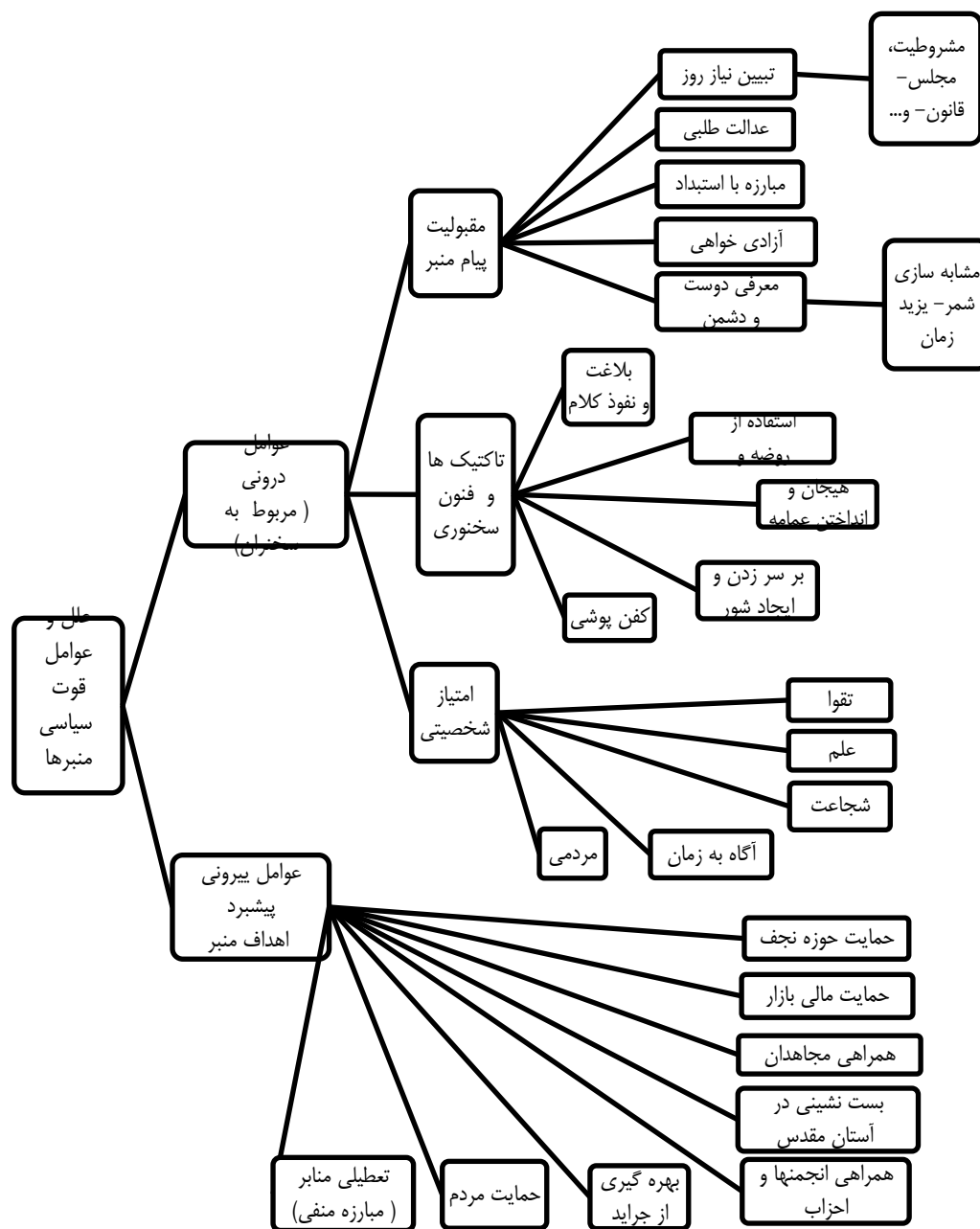
کارکرد سیاسی منابر مشروعه خواهان		
اهداف	علل و عوامل	اقدامات منبر (آثار، نتایج، واکنشها)
<ul style="list-style-type: none"> - حفظ بیضه اسلام - مخالفت با ظلم و اجحاف به مردم - محدودیت اختیارات دربار و صدر اعظم - ایجاد عدالتخانه - حمایت از مشروطه و پارلمان با تعریف محدود - باز تعریف مفاهیم قانون، آزادی، مجلس، مساوات و... در ذیل مذهب - ارجحیت نهاد مذهب و اجتهاد بر حکومت - محدودیت آزادی جراید و نشریات - جلوگیری از نفوذ فرقه های دینی در تدوین قوانین مهم 	<ul style="list-style-type: none"> - رجوع مردم به علما و خواستار اعلام نظر از آنها در موضوعات اجتماعی و سیاسی - حفظ جایگاه علما و روحانیت در مراجعات مردم - حفظ تسلط علما بر دادگاههای شرع و اوقاف و امور دینی - مبارزه با نفوذ غرب و فرهنگ غربی بر مدارس و آموزش نسل جدید - مبارزه با مطبوعات ضد دینی - تأکید بر تدوین نظامنامه مجلس منطبق با اسلام - مخالفت با برخی مصوبات مجلس مشروطه مانند آزادی و مساوات - نیاز دربار به حمایت برخی از روحانیت جهت تعدیل و کنترل مشروطه طلبان 	<ul style="list-style-type: none"> - مشارکت در مهاجر علما به قم - همراهی با مشروطه خواهان در برخی وقایع - حمایت از مشروطه و تأسیس مجلس - واکنش به برخی مصوبات مجلس - تبیین متمم قانون اساسی - ابراز مخالفت با تفکرات تند مشروطه خواهی در منابر - تکفیر مشروطه خواهان - هم نوایی برخی منابر درباری با مشروعه خواهان - منابر اعتراضی در عبدالعظیم - چاپ منابر و مواضع نوری در روزنامه لوایح - اعدام شیخ فضل الله توسط تندروها - دلسردی برخی از علما و منبری ها از مبارزه و مشروطه - ادامه مخالفت برخی منابر علیه مشروطه

کارکرد سیاسی منابر درباری		
اهداف	علل و عوامل	اقدامات منبر (آثار، نتایج، واکنشها)
<ul style="list-style-type: none"> - اعتقاد به شاه به عنوان حافظ جان و مال و ناموس مردم - حفظ وضع موجود کشور از خطر تفرقه و چند پارگی - گسترش شعائر دینی و مذهبی - مبارزه با فرقه های شیخیه و بابیه - جلوگیری از نفوذ مظاهر غربی - مبارزه با تبلیغات تبشیری مسیحیت - حفظ جایگاه و اعتبار روحانیت درباری و موقعیت های اجتماعی و اقتصادی آنان 	<ul style="list-style-type: none"> - رجوع برخی از مردم به علما و اعلام نظر از آنها - علاقمندی مردم به مجالس روضه خوانی - نیاز دربار به حمایت روحانیون وابسته - تأکید شاه و صدراعظم و وزرا بر حمایت از تصمیمات حکومت - حفظ تسلط روحانیت بر دادگاههای شرع و اوقاف و امور مذهبی - کسب عناوین مذهبی اعطایی از سوی شاه - تمتع و خلعت از جانب حکومت - برخورداری از حمایت دولت قاجار 	<ul style="list-style-type: none"> - حمایت از حکومت قاجار و درباریان و وزرا - مخالفت با انقلابیون - دعا برای شاه - دور کردن مردم از انقلاب - مناسب ندانستن زمان برای مشروطه گری در ایران - شوراندن مردم علیه مشروطه در خیابان ها - تکفیر و انگ بانی به مخالفان - مخالفت با نفوذ بابیت - برگزاری مجالس مذهبی بخصوص در کاخ و اندرون دربار

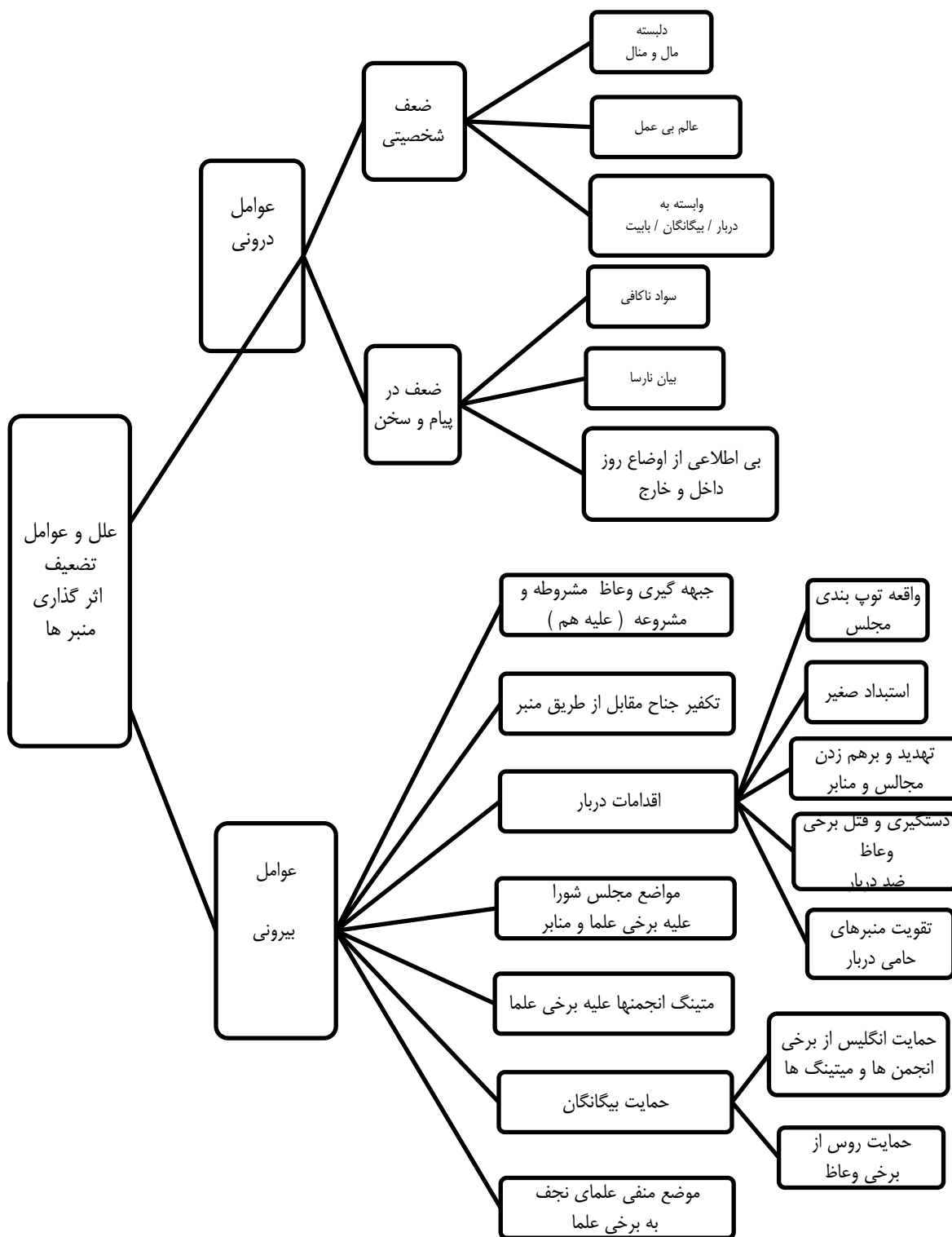
نمودار کلی علل و عوامل کارآیی سیاسی منبر در دوره مشروطیت (نقاط قوت و ضعف)

نمودار علل و عوامل قوت سیاسی منبرهای دوره مشروطیت

نمودار علل و عوامل ضعف سیاسی منبرهای دوره مشروطیت

نتیجه گیری :

در جنبش مشروطیت منابر وعظ و خطابه اصلی‌ترین رسانه و ابزار تبلیغ و تهییج مردم برای حضور در صحنه بودند و جامعه با اعتماد و پیروی از منبر علما و واعظان انقلابی بر مظالم دربار معترض شده، تأسیس عدالت‌خانه و سپس مجلس شورا را درخواست نمودند. ناگفته نماند نقش روشن‌فکران و سایر رسانه‌ها مانند هفته‌نامه‌ها و جراید در تحولات مشروطیت بر افرادی که سواد خواندن داشتند قابل توجه بوده است ولی در این مقطع تاریخی اکثریت ملت ایران فاقد سواد خواندن بودند و بنابراین از منبر و خطابه بیشترین اثرپذیری سیاسی را داشتند. منبرهای سیاسی و واعظان انقلابی از تاکتیک‌هایی همچون مهاجرت، بست‌نشینی، کفن پوشی، روضه‌های عاشورایی، مشابه‌سازیِ ستمگران فعلی با شمر و یزید، ایجاد شور انقلابی و قیام، و همچنین از پشتیبانی تجار، بازاریان و برخی انجمن‌ها برای اهداف خود بهره می‌بردند. جایگاه منبر به عنوان مرجعی معتبر و مورد وثوق عموم چنان شور و برخاستی در توده‌ها پدید آورد که با جان‌فشانی‌ها نهال نهضت به بار نشست و نخستین پیروزی با فرمان تأسیس مجلس شورای اسلامی نمایان شد. پس از برپایی مجلس شورای ملی و ضمن جلسات مقدماتی و تدوین نظامنامه، اختلافات بنیادین علما و برخی نمایندگان آشکار شد و طیف‌های مخالف در مجلس و نیز منبرهای عمومی مواضع یکدیگر را نفی و تکفیر می‌کردند. آرایش سیاسی منبرهای مذهبی (مشروطه‌طلب، مشروعه‌خواه، درباری) و تبلیغات آن‌ها از یک‌سو و ترویج اندیشه‌های روشن‌فکری توسط نشریه‌ها، متینگ‌ها و انجمن‌ها از دیگر سو فضای جامعه را ملتهب و چندقطبی کرده بود، حادثه توپ‌بندی مجلس و دوران استبداد صغیر، تبلیغات مشروطه‌طلبی، منابر و رسانه‌های آنان را در پایتخت محدود کرد، ولی با فتح تهران توسط مجاهدین، مشروطه دوم شکل گرفت و با اعدام شیخ فضل‌الله نوری (رهبر مشروعه‌خواهان) ماهیت غرب‌گرایانه آن هویدا شد و در سراسر کشور فضای متباین با آزادی واقعی مستقر گشت. در اندک مدتی مجاهدین مذهبی حامی مشروطه، خلع سلاح و دهها عالم و واعظ روحانی ترور، شهید و یا تهدید شدند. وقایع مزبور به‌علاوه فوت مراجع بزرگ شیعه نجف، کناره‌گیری اکثر علما و منبری‌ها از مشروطه را سبب شد و عمده جریان سیاسی کشور به دست روشن‌فکران و غرب‌زده‌ها افتاد، بدین ترتیب نقش سیاسی و انقلابی رسانه منبر به‌میزان زیادی کاهش یافت و میدان را به رسانه‌های مکتوب و جدید وابسته به مشروطه-طلبان غرب‌گرا سپرد. با نفوذ و غلبه غرب‌زدگان بر تصمیمات کشوری و نفی اثربخشی فقهای دینی و فقدان روشنگری‌های لازم توسط منابر سیاسی روحانیت در آن اوضاع، به تدریج زمینه امضای قراردادهای استعماری دیگری فراهم گردید. چه بسا بتوان ادعا کرد چنانچه علما و خطبا با همان عزم اولیه و پشتوانه مردمی به تلاش بی‌وقفه خود ادامه و با برداشت صحیح و نوین از

مسائل جهان اسلام و شناخت دقیق از جریان‌های نفاق، رویارویی مشروطه و مشروطه را خاتمه داده و با آسیب‌شناسی و نقاط ضعف سازمان روحانیت و تشکیلات و عاظم و خطبا و رفع موانع آن و با استفاده از رسانه‌های مدرن و نشریات به موازات منبر برای تبلیغ اسلام، انسانیت، پیشرفت و مقابله با نفوذ بیگانه مدد می‌جستند استیلا و استبداد پهلوی فراهم نمی‌آمد و مردم جامعه دینی خود را با آزادی و رشد علمی و فرهنگی بهتر و بیشتر شاهد بودند.

منابع و مأخذ

۱. آبادیان، حسین. (۱۳۷۶). *اندیشه دینی و جنبش ضد رژی در ایران*، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران
۲. آدمیت، فریدون. (۱۳۷۰). *ایدئولوژی مشروطه ایران، مجلس اول و بحران آزادی*، ج ۲، تهران، انتشارات روشنگران
۳. آدمیت، فریدون. (۱۳۹۴). *فکر آزادی و مقدمات نهضت مشروطیت*، تهران، نشر گستره
۴. آیت، حسن. (۱۳۶۳). *درسهایی از تاریخ سیاسی ایران*، تهران، ناشر حزب جمهوری اسلامی
۵. افضل الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). *افضل التواریخ*، تهران، نشر تاریخ ایران
۶. اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۸۸). *تاریخ ایران بعد از اسلام*، تهران، نگارستان کتاب
۷. الگار، حامد. (۱۳۵۵). *نقش روحانیت پیشرو در جنبش مشروطیت*، ت: ابوالقاسم سری، تهران، انتشارات توس
۸. الویری محسن، جواد نظری مقدم. (۱۳۹۱). *نقش ارتباطات سنتی در جنبش های سیاسی اجتماعی شیعه، مطالعه موردی جنبش مشروطه ایران*، مجله تحقیقات تاریخ اجتماعی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال دوم، شماره اول
۹. براون، ادوارد گرانویل. (۱۳۸۰). *انقلاب مشروطیت ایران*، ترجمه مهری قزوینی، تهران، نشر کویر
۱۰. بیرجندی، محمدباقر. (۱۳۸۸). *کبریت احمر فی شرایط منبر، قم، صبح پیروزی*
۱۱. پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۱). *سفرنامه پولاک «ایران و ایرانیان»*، ت کیکاووس جهانداری، تهران، خوارزمی
۱۲. جعفریان، رسول. (۱۳۷۸). *بست نشینی مشروطه خواهان در سفارت انگلیس*، چاپ دوم، تهران، موسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران

۱۳. جمعی از نویسندگان. (۱۳۸۵). *روحانیت و مشروطه*، مجله حوزه ، قم ، انتشارات بوستان کتاب
۱۴. جواهری، مریم. (۱۳۸۰). *نقش علما در انجمن ها و احزاب دوران مشروطیت*، تهران، مرکز اسناد انقلاب اسلامی
۱۵. حائری، عبدالهادی. (۱۳۸۱). *تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق*، تهران، انتشارات امیرکبیر
۱۶. خسروشاهی، سیدهادی. (۱۳۸۸). *اسناد سیدجمال الدین اسدآبادی در وزارت خارجه ایران*، تهران، وزارت خارجه
۱۷. دانشورعلوی، نورالله. (۱۳۳۵). *تاریخ مشروطه ایران و جنبش وطن پرستان اصفهان و بختیاری*، تهران، کتابخانه دانش
۱۸. دروویل، گاسپار. (۱۳۶۴). *سفر در ایران*، ترجمه منوچهر اعتماد مقدم، تهران، شباویز
۱۹. دولت آبادی، یحیی. (۱۳۶۱). *حیات یحیی*، ج ۱، تهران، انتشارات فردوسی
۲۰. رشديه، شمس الدین. (۱۳۶۲). *مجموعه متون و اسناد تاریخی*، کتاب دوازدهم *قاجاریه*، تهران، نشر تاریخ ایران
۲۱. روشن، محمد. (۱۳۵۲). *مشروطه گیلان به انضمام وقایع مشهد در ۱۳۳۰ ق*، کتابفروشی رشت
۲۲. سفری، محمد علی. (۱۳۷۱). *مشروطه سازان*، تهران، نشر علم
۲۳. شمیم، علی اصغر. (۱۳۷۴). *ایران در دوره سلطنت قاجاریه*، تهران، انتشارات مدبر
۲۴. صفایی، ابراهیم. (۱۳۵۲). *اسناد مشروطه*، چاپ دوم، تهران، چاپخانه رشديه
۲۵. علویان، مرتضی. (۱۳۸۳). *روحانیت و جامعه پذیری سیاسی*، قم، موسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی (ره)

۲۶. فتحی، اصغر. (۱۳۷۵). *منبر، یک رسانه عمومی در اسلام*، تهران، پژوهشکده علوم ارتباطی و توسعه ایران
۲۷. فوروکاوا، نوبویوشی. (۱۳۸۴). *سفرنامه فوروکاوا*، ترجمه هاشم رجبزاده و کینیچی‌ئه‌اورا، تهران، انجمن آثار و مفاخر فرهنگی
۲۸. کریمی، علیرضا. (۱۳۸۳). *انقلاب مشروطه در بوته نقد*، قم، مرکز پژوهشهای اسلامی صداوسیما
۲۹. کسروی، احمد. (۱۳۵۵). *تاریخ مشروطه ایران*، تهران، انتشارات امیرکبیر
۳۰. موثقی، سید احمد. (۱۳۷۸). *علل ضعف و انحطاط مسلمین در اندیشه سیاسی سید جمال الدین اسدآبادی*، تهران، انتشارات دفتر فرهنگ اسلامی
۳۱. مطهری، مرتضی. (۱۳۹۴). *حماسه حسینی*، تهران، انتشارات صدرا
۳۲. ملک زاده، مهدی. (۱۳۶۳). *تاریخ مشروطیت ایران*، ج ۱، تهران، انتشارات علمی
۳۳. ناصرالملک، ابوالقاسم و ایروانی، محمد آقا. (۱۳۸۰). *دو رساله در باره انقلاب مشروطیت ایران*، نشر مرکز اسناد ملی ایران
۳۴. ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد بن علی. (۱۳۴۹). *تاریخ بیداری ایرانیان*، به اهتمام سعیدی سیرجانی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران
۳۵. ناظم‌الاسلام کرمانی، محمد بن علی. (۱۳۹۶). *تاریخ بیداری ایرانیان*، چاپ یازدهم، تهران، انتشارات امیرکبیر
۳۶. ناظم‌الدوله، میرزا میرزا ملکم خان. *روزنامه قانون*، شماره ۱۵.
۳۷. یغمایی، اقبال. (۱۳۴۷). *شهید راه آزادی، سید جمال الدین واعظ اصفهانی*، انتشارات توس، تهران

The Political Function of the Minbar in Confronting the Proponents and Opponents of the Constitutional Period

Sadegh Pashaei¹, Shahrbanoo Delbari², Mahmood Mahdavi Damghani³

Abstract

The political function of the pulpit (Minbar) is one of the many functions of the Shiite pulpits, which was crucial in the constitutional period to inform and stage the people, to stage a public uprising and to demand social justice. Therefore, reflection on the political function of the pulpit during the constitutional period is the central theme of this article. On this basis, the authors try to answer the question: "What were the causes and factors of the political function of the pulpit of the proponents and opponents of the constitution?"

Constitutional period (both proponents and opponents) of elements such as the sanctity of the pulpit as a behavioral symbol of the Holy Prophet (PBUH), the social influence of the clergy and preachers, the spread of Shiite rites and rituals, expressing the needs of society and other factors have benefited and played a significant and undeniable political role so that the revolutionary pulpits became the main means of popular movement and uprising until the establishment of the National Assembly.

Proponents and opponents of the constitution from the beginning of the constitutional movement to the end of the Qajar period each absorbed a range of society and took different positions, the causes and factors of which will be discussed in detail in this article. This article has been written in an analytical-descriptive manner based on various historical sources and available documents.

Keywords: pulpit, preachers, clergy, Qajar, constitution.

¹ Department of History, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran, sadeghpa@yahoo.com

² Department of History, Mashhad Branch, Islamic Azad University, Mashhad, Iran. (Corresponding Author), tarikh_2003@yahoo.com

³ Department of Persian Literature, Ferdowsi University, Mashhad, Iran, m_mahdavidamghani@yahoo.com